

Agata Rybińska <https://orcid.org/0000-0002-0272-7532>

Modlitewniki dla Żydówek w języku polskim, ich autorzy i użytkownicy. Casus Żydów warszawskich połowy XIX wieku

PRAYER BOOKS FOR JEWISH WOMEN IN POLISH, THEIR AUTHORS AND USERS:
THE CASE OF JEWS IN WARSAW IN THE MID-NINETEENTH CENTURY

Abstract: In the nineteenth century, only two prayer books for Jewish women and girls were published in the Polish language: one written by Jakub Elsenberg (Warsaw 1855) and the other by Rozalia Saulson (Warsaw 1861). This small number contrasts with the numerous editions of *tkhines* in Yiddish and *Andachts-* and *Gebetbücher* in German. The aim of the paper is to discuss the circumstances of the creation of both books and specificity of these editions. The origins of the users of the Warsaw's prayer books according to the list of subscribers (and using the data of genealogical sources) are also considered.

Keywords: Jakub Elsenberg, Rozalia Saulson, Polish prayerbooks for Jewish women, acculturation, progressive Judaism, synagogue on Daniłowiczowska Street, Warsaw.

Słowa kluczowe: Jakub Elsenberg, Rozalia Saulson, polskie modlitewniki dla Żydówek, akulturacja, judaizm postępowy, synagoga na Daniłowiczowskiej, Warszawa.

W kontekście tak szerokiego zagadnienia, jakie stanowią modlitewniki żydowskie, należy zwrócić uwagę na trzy zasadnicze kwestie. Pierwsza to język liturgii i tekstów użytkowych z nią związanych, a więc hebrajskojęzycznych modlitewników – machzorów i sidurów¹. W historii i tradycji żydowskiej

¹ Należy zaznaczyć, że w tym artykule nie będą brane pod uwagę śpiewniki. O XIX-wiecznych modlitewnikach – sidurach i machzorach – pisał Jakob J. Petuchowski,

językiem liturgii był hebrajski, zwany też językiem świętym (hebr. *laszon kodesz*). Niektóre modlitwy tworzono również po aramejsku, np. *Kadisz*.

Drugą istotną kwestią, która powinna być rozpatrywana w kontekście wykluczenia kobiet z liturgii i studiów religijnych, to nieznamość języka hebrajskiego przez żydowskie dziewczęta i kobiety powodowana brakiem odpowiedniej edukacji religijnej. Z tego względu konieczne były przekłady modlitw na inne języki – jidysz lub język kraju urodzenia. W XIX w. dla postępowych Żydów warszawskich mógł to być polski, ale także niemiecki i rosyjski. Wybór polskiego jako języka modlitwy odzwierciedlał postawę ideową użytkowników – propolską. Warto się odwołać do ustaleń Agnieszki Jagodzińskiej i jej analiz procesu akulturacji tej społeczności². Badaczka zwróciła uwagę na nikłą znajomość hebrajskiego wśród Żydów postępowych – „językiem ich społeczno-kulturowego, narodowego, a nawet religijnego funkcjonowania stał się język polski”³. Należy jednak podkreślić, że konstatacja ta odnosi się tylko do zwolenników reform, a nie do tzw. prostych Żydów, znających nieco polski⁴, lecz na co dzień mówiących w jidysz.

Opisana również przez Jagodzińską, oczywista w realiach diaspory wielojęzyczność Żydów⁵ to trzecia kwestia, którą należy wziąć po uwagę. Z dwu- lub wielojęzycznością wiązało się przenikanie języków wernakularnych do liturgii – zarówno do kultu publicznego, jak i indywidualnego, na przykład w przestrzeni domu, ale także mykwy czy cmentarza⁶. Hebrajskojęzyczne teksty modlitw z machzorów i sidurów w XIX w. często tłumaczono także na niemiecki, polski, rosyjski czy jidysz. Nie była to praktyka nowa, gdyż co najmniej od XVI w. powstawały przeznaczone dla Żydek przekłady machzorów lub też zbiorów psalmów na języki wernakularne⁷.

Do języków wspomnianych przekładów należał jidysz – *mame-loszn* (język matki), uznawany za język kobiet i kuchni, a nie liturgii⁸. W tym

Prayerbook Reform in Europe: The Liturgy of European Liberal and Reform Judaism, New York 1968.

² Agnieszka Jagodzińska, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 2008.

³ Tamże, s. 145.

⁴ Tamże, s. 169.

⁵ Tamże, s. 142–160.

⁶ O dwujęzyczności i przestrzeni *mame-loszn* pisał Jean Baumgarten, *Introduction to Old Yiddish Literature*, red. i tłum. Jerold C. Frakes, New York 2005, s. 72–81, 285–295.

⁷ Zob. Israel Zinberg, *A History of Jewish Literature*, vol. 7: *Old Yiddish Literature from Its Origins to the Haskalah Period*, red. i tłum. Bernard Martin, Cincinnati–New York 1975, s. 37, 93, 97, 106; Baumgarten, *Introduction...*, s. 44, 261–285; Joanna Lisek, *Kol isze. Głos kobiet w poezji jidysz (od XVI w. do 1939 r.)*, Sejny 2018, s. 83–84.

⁸ Zob. tamże, s. 39–54.

języku w okresie nowożytnym powstawały i publikowane były *tchines*, uważane za modlitwy kobiece⁹. Wiadomo jednak, że ze zbiorów *tchines* korzystali również mężczyźni. Należy też podkreślić, że wśród autorek tych modlitw można wskazać kobiety, np. Sorę bas Tojwim¹⁰, Rywkę Tiktiner¹¹, Chanę Kac¹², Tojbę Pan¹³, Serel bas Jankew Segal¹⁴ i inne¹⁵. Za najsłynniejsze autorki *tchines* Joanna Lisek uznaje Sorę bas Tojwim oraz Leę Horowic¹⁶. Modlitwom jidyszowym, a także ich twórczyniom poświęcono już wiele analiz i opracowań, z tego względu to zagadnienie zostaje tu jedynie zasygnalizowane¹⁷. Należy jednak podkreślić, że przez cały XIX w. oraz w pierwszej połowie XX w. jidyszowe *tchines*, także te opracowane przez wyżej wymienione autorki, były publikowane i używane przez Żydówki w Europie Środkowo-Wschodniej. Na podstawie przeprowadzonych kwerend we Lwowie, w Wilnie oraz w warszawskich bibliotekach uznaję Wilno za najprężniejszy ośrodek wydawniczy jidyszowych *tchines*. W słynnej drukarni Rommów w XIX w. co roku wydawano różnie zatytułowane broszury lub większe zbiory modlitw dla kobiet zawierające *tchines*. Z innych ośrodków można wskazać Lublin, Józefów Ordynacki, Żytomierz, Sudziłków, a także Krotoszyn, Dyhernfurth (Brzeg Dolny). Z broszur czy zbiorów tego typu wydanych w Warszawie niewiele się zachowało (np. w ŻIH¹⁸). Niewątpliwie wyniki tych kwerend wymagają bardziej szczegółowego opracowania w odrębnej publikacji.

Ze względu na obecność w Warszawie na początku XIX w. Żydów niemieckich, a także na wpływy kultury niemieckiej na tę społeczność warto zwrócić uwagę na fenomen tworzenia i publikowania modlitewników dla Żydówek w wieku XIX w niemieckojęzycznym kręgu kulturowym. Było to zjawisko masowe – można wskazać ponad dwadzieścia tytułów modlitewników przeznaczonych dla kobiet i dziewcząt żydowskich, opublikowanych w środowiskach reformowanych w XIX w. Niektóre ze zbiorów modlitw

⁹ Tamże, s. 108 i n.

¹⁰ Tamże, s. 21–22, 52, 116–120.

¹¹ Tamże, s. 94–98.

¹² Tamże, s. 99–103.

¹³ Tamże, s. 104–107.

¹⁴ Tamże, s. 113.

¹⁵ Joanna Lisek przytacza podaną przez Szmuela Nigera liczbę 11, zob. tamże, s. 121.

¹⁶ Tamże, s. 110–116.

¹⁷ Chava Weissler, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998; Devra Kay, *Seyder Tkhines: The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, Philadelphia 2004; Lisek, *Kol isze...*, s. 108–121.

¹⁸ *Sz”s techina biszwil naszim cidkaniot*, Warsze [b.r., 1920?].

miały po kilkadziesiąt wydań. Za bestseller uznaje się *Stunden der Andacht* Fanny Neudy wydawane w Wiedniu od 1855 r.¹⁹ Biorąc pod uwagę masowość zjawiska, wielość tytułów (zob. bibliografię), edycje dwujęzyczne, jednojęzyczne, również w judysz-dojcz, czyli po niemiecku zapisanym alfabetem jidyszowym, a także powstawanie przekładów na inne języki wernakularne (np. angielski, węgierski), można mówić o złożoności zjawiska. Temat ten omówiła Bettina Kratz-Ritter²⁰ i jej książkę, właściwie nieznaną wśród polskojęzycznych badaczy, na pewno warto polecić. Niemiecka badaczka przeanalizowała ponad trzydzieści modlitewników dla Żydówek wydanych w XIX i XX w. Należy podkreślić, że mowa tu o modlitewnikach publikowanych w języku niemieckim i przeznaczonych dla żydowskich kobiet i dziewcząt oraz wyraźnie do nich adresowanych. Publikacje te można analizować w kontekście pohaskalowej reformy judaizmu, zwłaszcza judaizmu reformowanego (np. w Niemczech i Austrii) oraz postępowego (na ziemiach polskich). Od początku XIX w. aż do II wojny światowej drukowano je w takich ośrodkach wydawniczych, jak np. Wiedeń, Praga, Wrocław, Frankfurt nad Menem i Berlin. Niemieckojęzyczne modlitewniki dla kobiet – często zatytułowane *Andachtsbuch* lub/i *Gebetbuch* – stały się wzorem dla autorów dwóch – i tylko dwóch [*sic!*] – modlitewników w języku polskim przeznaczonych dla pobożnych kobiet i dziewcząt wyznania mojżeszowego, opublikowanych w Warszawie w połowie XIX w. Charakterystykę tych tekstów, a także biogramy ich autorów oraz specyfikę środowiska religijnego, w którym i dla którego tworzyli, z uwzględnieniem potencjalnych użytkowniczek modlitewników, omówię poniżej.

Modlitewniki po polsku

W XIX w. ukazały się tylko dwa modlitewniki w języku polskim przeznaczone dla Żydówek. Pierwszy opublikował Jakub Elsenberg²¹, drugi wydała Rozalia Saulson²². Publikacje te nie były jedynymi polskojęzycznymi książkami do modlitw dla Żydów w XIX i na początku XX w. Ukazało się

¹⁹ Agata Rybińska, *Wyzwania akulturacji. Na przykładzie Stunden der Andacht Fanny Neudy*, „Annales UMCS” 33 (2015), nr 1, s. 203.

²⁰ Bettina Kratz-Ritter, *Für “fromme Zionstöchter” und “gebildete Frauenzimmer”: Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Hildesheim 1995.

²¹ Jakub Elsenberg, *Książka do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego na wzór niektórych w podobnym rodzaju książek niemieckich*, Warszawa 1855.

²² Rozalia z Felixów M. S[aulsonowa], *Techynoth. Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego*, Warszawa 1861.

sporo modlitewników dwujęzycznych lub innych przekładów modlitw na język polski (zob. bibliografię). Jednakże tylko Elsenberg i Saulsonowa przygotowali je z myślą o kobietach wyznania mojżeszowego, wskazując w tytule grupę docelową ich użytkowniczek. Obydwa modlitewniki ukazały się w zaledwie kilkuletnim odstępie. Warto więc się zastanowić, jaka była specyfika tych publikacji i dlaczego stanowiły jedynie marginalne zjawisko.

***Książka do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego*
Jakuba Elsenberga**

Jakub Elsenberg (1820–1886) pochodził z zamożnej warszawskiej rodziny żydowskiej, a po ukończeniu prywatnej szkoły realnej został sekretarzem synagogi przy ul. Daniłowiczowskiej w Warszawie²³. Funkcję tę pełnił od 1859 r. przez kolejne dwie dekady aż do otwarcia w 1878 r. nowej synagogi przy ul. Tłomackiej²⁴. Był również nauczycielem pomocniczym w szkole działającej przy tej synagodze, a także w warszawskiej Szkole Rabinów, w której uczył w klasach niższych. Szkoła ta istniała w latach 1825–1837 i miała służyć „cywilizowaniu” Żydów – ich modernizacji i reformie – w Królestwie Polskim. Elsenberg nadzorował również edukację w elementarnych szkołach żydowskich²⁵. Wiadomo, że wydał nie tylko *Książkę do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego* (1855), ale również modlitewniki dla dzieci, w tym jeden dla dziewczynek (więcej poniżej)²⁶. W 1861 r. Elsenberg zaangażował się również w zbiorke książek dla powstającej biblioteki judaistycznej²⁷. Agnieszka Jagodzińska zwróciła jednak uwagę, że w okresie nasilającej się rusyfikacji opublikował również katechizmy w języku rosyjskim²⁸. Bez wątpienia jednak Elsenberg całe życie pracował na rzecz żydowskiej społeczności Warszawy, zwłaszcza

²³ Zob. Zofia Borzymińska, *Elzenberg (Elsenberg) Jakub*, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, red. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski, Warszawa 2003, t. 1, s. 389; też, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994, s. 76–77, 183, 198, 261, 270; Agata Rybińska, *Jakuba Elsenberga obraz Boga, ludzi i świata – interpretacja „Książki do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego”*, [w:] *Literackie obrazy świata. 1: Sfery kreacji*, red. Arkadiusz Luboń, Joanna Gościńska, Monika Karpińska, Rzeszów 2016, s. 24.

²⁴ Zob. Henryk Kroszczor, *Wielka Synagoga na Tłomackiem*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 95 (1975), nr 3, s. 3–16. O Jakubie Elsenbergu (z innymi datami granicznymi: 1817–1886), tamże, s. 6.

²⁵ Por. Borzymińska, *Szkolnictwo żydowskie...*

²⁶ Jakub Elsenberg, *Modlitwy dla dzieci wyznania mojżeszowego*, Warszawa 1848.

²⁷ Rafał Żebrowski, *Geneza biblioteki Wielkiej Synagogi na Tłomackiem*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 189 (1999), nr 1, s. 20.

²⁸ Jagodzińska, *Pomiędzy...*, s. 43, 153–154.

postępowej – związanej z synagogą przy Daniłowiczowskiej, a następnie z Wielką Synagogą przy Tłomackiem. Jego nagrobek zachował się na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej²⁹.

Cennym źródłem wiedzy o synagodze przy Daniłowiczowskiej, a zwłaszcza o zmianach w liturgii, jakie wprowadzano w ramach reformy religijnej, jest praca magisterska Sary Zilbersztejn napisana pod kierunkiem Majera Bałabana w 1933/34 r.³⁰ Autorka podała, że pod koniec XVIII w. pochodzący z Płocka Izaak Flatau, pierwszy mąż słynnej Judyty Zbytkower, założył prywatną synagogę. Nazywano ją „niemiecką”, gdyż zbierali się w niej Żydzi związani z niemieckim kręgiem kulturowym. Zilbersztejn zaznaczyła, że *deutsche Synagoge* była nazwą pogardliwą, podobnie jak określenie *die deutschen Juden*³¹. Od roku 1855 nazwę „synagoga niemiecka” oficjalnie zmieniono na „Synagoga przy ul. Daniłowiczowskiej”³². Teodor Jeske-Choiński, pisząc o tej synagodze, zauważył, że w latach dwudziestych i trzydziestych XIX w. napływ Żydów niemieckich do Warszawy był znaczny³³. Od połowy XIX w. zaczęli posługiwać się językiem polskim. Zatem już wówczas postępował proces akulturacji „niemieckich” Żydów, którzy skłaniali się ku kulturze polskiej³⁴. Za promotorów reformy religijnej Zilbersztejn uznała Abrahama Mayera Goldschmidta (od 1838 r. w Warszawie), dr. Ludwika Berga, Louisa Wolfsohna, a za zwolenników postępu i akulturacji – Epsteinów, Rozenów, Kronenbergów, Bergsohnów i Toeplitzów³⁵. Od 1841 r. Mathias Rosen zasiadał w Dozorze Szkół Elementarnych Wyznania Mojżeszowego, a po nim Adam Epstein³⁶. Współpracował z nimi Jakub Elsenberg.

²⁹ Sektor 33, rząd 3, nr 13. Zob. *Jakób Elsenberg*, Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce. Baza danych nagrobków cmentarzy żydowskich w Polsce, https://cemetery.jewish.org.pl/id_7425/info/_Jak%C3%B3b_Elsenberg.html [dostęp: 6 kwietnia 2021].

³⁰ Sara Zilbersztejn, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej w Warszawie. Przyczynek do historii kultury Żydów polskich XIX stulecia*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Majera Bałabana, Warszawa [b.r.] – w zasobach Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie, Prace magisterskie napisane przed 1939 r., sygn. 117/57. Poniżej cytuję za: Sara Zilbersztejn, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej w Warszawie (przyczynek do historii kultury Żydów polskich XIX stulecia)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1970), nr 74, s. 31–57 [do druku przygotowała Janina Morgenstern]. O Elsenbergu, tamże, s. 52.

³¹ Tamże, s. 33.

³² Tamże, s. 40.

³³ Zob. Teodor Jeske-Choiński, *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1905, s. 175.

³⁴ Zilbersztejn, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej...*, s. 34.

³⁵ Tamże, s. 32–33.

³⁶ Tamże, s. 38–39.

Wiadomo, że do 1859 r. w synagodze przy Daniłowiczowskiej głoszone kazania w języku niemieckim, w latach 1859–1871 natomiast w języku polskim – do czasu zakazu cara (zgodnie z rozporządzeniem z 12 października 1871 r.)³⁷. W pierwszej połowie XIX w. korzystano z machzoru Mannheimera, a więc modlono się według rytu wiedeńskiego³⁸. Warto też dodać, że w swojej pracy Zilbersztejn trzykrotnie zwróciła uwagę na kobiety, członkinie tej postępowej społeczności. Podała na przykład, że w 1842 r. synagogę stanowiła duża sala oraz galeria dla kobiet³⁹. Wiadomo, że to Żydówki miały zatroszczyć się o wystrój wnętrza⁴⁰. Od 1858 r., na wniosek rabina Markusa Jastrowa, w czasie nabożeństwa za dusze zmarłych kantor recytował dwie modlitwy – za mężczyzn i za kobiety⁴¹. Co sobotę modlono się również za nowożeńców, położnice i noworodki⁴².

Pracując na rzecz warszawskich Żydów oraz wychowania najmłodszego pokolenia, Elsenberg przygotował dla dzieci wspomniany modlitewnik w języku polskim. Miał on dwa wydania (1848 i 1877), a każde stanowiło zbiór modlitw, czy też – jak autor określił je w przedmowie – modlitewek⁴³. Jedna z reedycji adresowana była do dziewczynek⁴⁴. Z treści wynika, że zbiór przeznaczony był również dla dorosłych – rodziców, zwłaszcza „czulej matki”, a także dla nauczycieli⁴⁵. W praktyce Elsenberg zmienił jedynie formy gramatyczne, a nie rodzaj, treść i układ modlitw⁴⁶. Modlitwy ujęte były w grupy: *Nabożeństwa codzienne (Modlitwy poranne, Modlitwy wieczorne, Modlitwy przed jedzeniem i po jedzeniu, Modlitwy przed nauką i po nauce); Modlitwy na szczególne czasy i okoliczności (Modlitwy na sobotę; Modlitwy na Nowy Rok. Roszhaszana; Modlitwy na Dzień Błagania. Jom Kipur; Modlitwy na Święta Namiotów. Sukot; Modlitwy na Święto Przejścia. Pesach; Modlitwy na Święta Tygodniowe. Szebuat)* oraz inne – związane np. z porami roku, dniem urodzin, za rodziców, za monarchę, za nauczycieli. Twórczość Elsenberga, przeznaczona głównie dla młodych czytelników,

³⁷ Tamże, s. 43.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, s. 35.

⁴⁰ Tamże, s. 38.

⁴¹ Tamże, s. 43–44.

⁴² Tamże, s. 44.

⁴³ Cytuję za wydaniem: Jakub Elsenberg, *Modlitwy dla dzieci wyznania mojżeszowego*, wyd. 2, Warszawa 1877, s. 7. To małaformatowe wydanie na papierze gazetowym.

⁴⁴ Jakub Elsenberg, *Modlitwy dla dzieci wyznania mojżeszowego. Dla Dziewczynek*, wyd. 2, Warszawa 1877.

⁴⁵ Tamże, s. 7, 8.

⁴⁶ Autor gdzieś tam pozostawił męskoosobowe formy czasowników, np. tamże, s. 19.

niewątpliwie wiązała się z jego wieloletnią pracą na rzecz edukacji dzieci żydowskich i warta jest odrębnego opracowania.

Zapewne z myślą o Żydówkach warszawskich Jakub Elsenberg przygotowywał do druku kolejny zbiór modlitw w języku polskim. W podtytule modlitewnika wydanego w roku 1855 – „na wzór niektórych w podobnym rodzaju ksiązek niemieckich” – podkreślił jego związek z kulturą niemiecką. Nie sprecyzował jednak, na jakich dokładnie modlitewnikach się wzorował. Analizując ofertę wydawniczą dla niemieckojęzycznych Żydówek, można stwierdzić, że w pierwszej połowie XIX w. była ona stosunkowo bogata. Do roku 1855 ukazało się dwanaście tytułów, z których kilka miało więcej niż jedno wydanie. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza modlitewników autorstwa wrocławskiego nauczyciela żydowskich dzieci Jehoschuy Heschela, częściцей podpisującego się jako Heinrich Miro⁴⁷, oraz pochodzącej z Łościc na Morawach wdowy po rabinie, Fanny Neudy z d. Schmiedl⁴⁸. Modlitwy zawarte w niemieckojęzycznych modlitewnikach grupowano na ogół w trzech następujących częściach: modlitwy i rozważania związane z religijną aktywnością kobiet w przestrzeni synagogi, domu (modlitwy okolicznościowe) i cmentarza (modlitwy za zmarłych). Przeznaczone były do odmawiania w dni powszednie, świąteczne, postu, w związku z wydarzeniami związanymi z tokiem życia ludzkiego oraz w czasie ceremonii religijnych.

W *Książce do modlitwy* Elsenberg powielił ten schemat – nie numerował modlitw, lecz je tytułował, poprzedzając niekiedy mottom z Pisma Świętego

⁴⁷ Np. Jehoschua Heschel Miro, *Techinoth: Ein Gebetbuch für gebildete Frauenzimmer*, Hannover 5597 [1836/37]. Por. co najmniej sześć wydań *Techinoth*, w tym np.: Hannover 1842, Rödelheim 1843, 1879. Zbiory modlitw tego autora kilkakrotnie wydawano w języku niemieckim, również pod tytułem: Heinrich Miro, *Beit Jaakow. Allgemeines Gebetbuch für gebildete Frauen mosaischer Religion: Zum Gebrauch bei der öffentlichen und häuslichen Andacht*, wyd. 3, Breslau 1835. Ostatni znany mi zbiór to *Miro's Techinna für Israels Frauen*, wyd. 6, red. Ludwig A. Rosenthal, Rogasen [1887]. Inne wydania, także dla mężczyzn: H. Miro, *Beit Jaakow. Allgemeines Gebetbuch für gebildete Bekenner der mosaischen Religion: Zum Gebrauch bei der öffentlichen und häuslichen Andacht*, wyd. 4, Breslau 1837; inne, również czwarte wydanie: H. Miro, *Beit Jaakow. Allgemeines Gebetbuch für Israeliten [sic!]: Zum Gebrauch bei der öffentlichen und häuslichen Andacht*, wyd. 4, Frankfurt am Main 1851.

⁴⁸ Fanny Neuda, geb. Schmiedl, *Stunden der Andacht: Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen, zur öffentlichen und häuslichen Andacht, so wie für alle Verhältnisse des weiblichen Lebens*, Prag 1855; kolejne edycje, np.: 1858, 1861, 1864, 1871, 1874, 1875, 1888, 1908, 1911, 1914, w sumie co najmniej dwadzieścia siedem wydań, a ponadto w judisz-dojcz, zob. Fanny Neuda, geb. Schmiedl, *Sztunden der Andacht: Ajn gebet- und erbauungsbuch fir izraeles frojen un. Jungfrojen, cur effentlichen und hajzlichen andacht, so wi fir alle ferheltnisse des wajblichen lebens*, Prag 1864 (inne wydania: 1856, 1858, 1859, 5636 [1875/76]).

(mottami rozpoczynali modlitwy również niemieckojęzyczni autorzy). Po części złożonej z czterdziestu jeden modlitw przeznaczonych do odmawiania w synagodze lub w domu zgodnie z kalendarzem świąt żydowskich Elsenberg wyodrębnił część zatytułowaną: *Modlitwy w różnych okolicznościach i przygodach życia*, w tym np. *Modlitwy młodej panny*, *Modlitwa niewiasty ciężarnej*, *Modlitwa małżonki*, *Modlitwa wdowy*, *Modlitwa sieroty*, a także *Nabożne rozmyślanie podeszłej kobiety*. Do *Modlitw różnych* zaliczył m.in.: *Modlitwy macochy, mającej także własne dzieci*, *Modlitwy dziewczynki*, *Modlitwę o urodzaje*, *Modlitwę po stole [po jedzeniu]*, *Modlitwę dziewczynki po jedzeniu*, *Modlitwę poranną małej dziewczynki*, *Modlitwę wieczorną*, *Modlitwę na dni obchodzenia pamiątki poświęcenia świątyni (Chanukah)*. Autor uwzględnił więc tradycyjne funkcje społeczne pełnione przez kobiety. Do związanych z kobiecością należy np. *Modlitwa kobiety w stanie błogosławionym (w Hoszana Raba) po odmówieniu błogosławieństwa nad Etrogiem*. Istotne są również modlitwy odnoszące się do nakazów prawa religijnego, zwłaszcza tych obowiązujących kobiety (*chala, nida, hadlakat nerot*). Są to *Modlitwa przy odkrojeniu ciasta (chaluł) [chala]* i *Modlitwa przy rozpoczęciu się Sabbatu, przed zapaleniem świec w piątek wieczorem [hadlakat nerot]*. Warto podkreślić, że w zbiorze Elsenberga nie ma odniesień do nakazu zachowania czystości rytualnej (*nida*). Autor zebrał dwadzieścia modlitw do odmawiania w domu, po których następuje kolejnych dwadzieścia – za zmarłych, do odmawiania na cmentarzu lub w *jorcajt*. Modlitewnik kończą *Dziesięć Przykazań i Trzydzieście Artykułów Wiary*.

Ważne jest, że tom wieńczy lista 228 prenumeratorek. Należy zwrócić uwagę na imiona kobiet, które zaabonowały książkę⁴⁹. Najczęściej występujące imiona na liście abonentek to: Rozalia (30), Anna (22), Salomea (14) oraz Helena (10). Bardzo rzadkie były imiona jidyszowe, np. Jetta (1), Freide (1), czy hebrajskie, np. Rebeka (1), Sara (1), Esterka (1). Imiona takie, jak: Bronisława, Brygida, Cecylia, Dorota, Felicja, Franciszka czy Małgorzata, wiążą się z chrześcijańskim kręgiem kulturowym, z niemieckojęzycznym zaś Henrietta lub Fryderyka. Na tej podstawie można wnioskować o postępującej akulturacji językowej w środowisku Żydów warszawskich⁵⁰.

Wśród prenumeratorek była np. Ewa Nussbaum (z d. Tenenbaum), żona Hilarego Nussbauma (1820–1895), historyka, publicysty piszącego dla

⁴⁹ Zob. listę prenumeratorek na końcu modlitewnika Elsenberga (nlb.).

⁵⁰ Por. Jagodzińska, *Pomiędzy...*, s. 203–253.

„Jutrzenki” i „Izraelity”, działacza społecznego⁵¹. Ewa urodziła i wychowała pięcioro dzieci: Julię, Henryka, Józefa, Bronisławę i Maksymiliana. Ze wspomnień jej wnuczki – Emilii Kramsztykowej z d. Muttermilch (1866–1949)⁵², wiadomo, że w ich domach nie tylko mówiono po polsku, ale także – mimo represji carskich – wychowywano dzieci na polskich patriotów. Niejednokrotnie za patriotyczne wybory „płacono” zsyłkami na Sybir, czego przykładem był „wychowywany arcy pobożnie” „gorący polski patriota” Izaak Kramsztyk⁵³. Na liście prenumeratorek widnieje też nazwisko jego żony – Ewy, matki co najmniej pięciorga dzieci⁵⁴. Kramsztyk był wychowankiem, a następnie nauczycielem warszawskiej Szkoły Rabinów, znawcą Talmudu, rabinem i kaznodzieją, związanym z synagogą przy ul. Nalewki. Emilia Kramsztykowa pisała również o dyrektorze Szkoły Rabinów, Antonim Eisenbaumie⁵⁵. Na liście abonentek modlitewnika znajduje się nazwisko jego żony, Fryderyki (z d. Goldstein)⁵⁶. Założyła ona pierwszą szkołę elementarną dla dziewcząt żydowskich (przy ul. Nalewki). Znane są jednak kierowane pod adresem Eisenbaumów oskarżenia o prowadzenie domu w niekoszerny sposób⁵⁷. Natomiast córka Eisenbaumów, Regina, żona Bernarda Lessmana, była matką m.in. Józefa/Izaaka (1847–1912) – ojca Bolesława Leśmiana, oraz Aleksandra (1851–1924) – ojca Jana Brzechwy⁵⁸. Najprawdopodobniej to właśnie jej imię i nazwisko –

⁵¹ Por. *Hilary Nussbaum*, <https://www.geni.com/people/Hilary-Nussbaum/6000000105336693853> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁵² Zob. *Ewa Nussbaum (Tenenbaum)*, <https://www.geni.com/people/Ewa-Nussbaum/6000000019845300647> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁵³ Zob. Emilia Kramsztykowa, *Z pamięci, dla pamięci* [fragmenty wspomnień], red. Krzysztof Prochaska, Hanna Bartoszewicz, „Podkowiński Magazyn Kulturalny” (2003), nr 39, <https://www.podkowińskimagazyn.pl/nr39/emilia.htm> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁵⁴ Por. *Ewa Sura Kramsztyk (Fruehling)*, <https://www.geni.com/people/Ewa-Kramsztyk/6000000015402337839> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Izaak Kramsztyk*, <https://www.geni.com/people/Izaak-Kramsztyk/6000000089131488392> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁵⁵ Antoni Aaron Eisenbaum (1791–1852), tłumacz, dziennikarz, pisarz. Por. *Antoni Eisenbaum*, <https://www.geni.com/people/Antoni-Eisenbaum/6000000019136953180> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁵⁶ *Fryderyka Eisenbaum (Goldstein)*, <https://www.geni.com/people/Fryderyka-Eisenbaum/6000000040498727236> [dostęp: 9 kwietnia 2021]. Zob. Agnieszka Jagodzińska, *Warszawska Szkoła Rabinów w świetle źródeł misyjnych*, „Kwartalnik Historii Żydów” 249 (2014), nr 1, s. 156.

⁵⁷ Zob. tamże, s. 156.

⁵⁸ Zob. *Regina Lesman (Eisenbaum)*, <https://www.geni.com/people/Regina-Lesman/6000000019137020323> [dostęp: 9 kwietnia 2021]. Por. *Józef Lesman*, <https://www.geni.com/people/J%C3%B3zef-Lesman/6000000019136797433> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Aleksander Stanisław Lesman*, <https://www.geni.com/people/Aleksander-Lesman/600000019137483913> [dostęp: 9 kwietnia 2021]. O nim jako konwertycie na wyznanie augsbursko-ewangelickie pisał Jeske-Choiński, *Neofici polscy...*, s. 202.

Regina Lessman – znajduje się na liście abonentek modlitewnika. Jej wnukowie stanowią chyba najbardziej znane przykłady nie tylko daleko idącej akulturacji językowej, ale także odejścia od religii ojców.

W tej samej kolumnie widnieją nazwiska Ernestyny Epstein z d. Glücksberg (1813–1895), żony wspomnianego już bankiera Adama Epsteina (1800–1870), a także jej córek: Amelii (1837–1920) oraz Stefanii (1845–1935)⁵⁹. Ich córką była również, urodzona w Petersburgu, a zmarła w Warszawie, Natalia Natanson (1834–1891), żona lekarza – Ludwika/Louisa/Ariego Leiba (1821–1896). Ze wspomnianymi Glücksbergami była skołigacona także Elżbieta (1838–1920), żona księgarza i wydawcy Michała Glücksberga (1838–1907), córka związanego z synagogą przy Daniłowiczowskiej słynnego wydawcy Samuela Orgelbranda (1810–1868), u którego publikował Elsenberg⁶⁰. Dzieci Glücksbergów jako neofitów wyznania ewangelicko-reformowanego wykazał Jeske-Choiński⁶¹. Oprócz imienia i panińskiego nazwiska Elżbiety na liście abonentek są też personalia jej matki Anny (1812–1884) oraz siostry Karoliny (1840–1905), późniejszej żony lekarza Henryka Bernarda⁶².

Nie jest jednak jasne, czy fakt, że każda z nich zaprenumerowała modlitewnik Elsenberga, wiązał się z potrzebą indywidualnej modlitwy czy też wspierania religijnych i polskojęzycznych inicjatyw wydawniczych. Nie wiadomo również, kto wystąpił z inicjatywą kupna – panie czy ich rodzice, mężowie czy inni krewni. Przykładów takich rodzinnych i zawodowych powiązań wśród abonentek modlitewnika Elsenberga jest jeszcze kilka⁶³.

⁵⁹ Zob. *Adam Epstein*, <https://www.geni.com/people/Adam-Epstein/6000000022326987342> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Amelia Epstein*, <https://www.geni.com/people/Amelia-Epstein/60000000026103115324> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Stefania Hertz (Epstein)*, <https://www.geni.com/people/Stefania-Hertz/6000000026102249630> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Stanisław Hertz*, <https://www.geni.com/people/Stanislaw-Hertz/6000000138774997846> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁶⁰ Zob. *Elżbieta Glücksberg (Orgelbrand)*, <https://www.geni.com/people/EI%C5%BCbieta-GI%C3%BCcksberg/6000000014451469577> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Michał Glücksberg*, <https://www.geni.com/people/Micha%C5%82-GI%C3%BCcksberg/6000000014451727305> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Samuel Orgelbrand*, <https://www.geni.com/people/Samuel-Orgelbrand/6000000013792131130> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁶¹ Stefanię Hertz jako neofitkę wyznania augsbursko-ewangelickiego odnotował Jeske-Choiński, *Neofici polscy...*, s. 188. O dzieciach Glücksbergów, tamże, s. 243.

⁶² Zob. *Anna Orgelbrand (Starkman)*, <https://www.geni.com/people/Anna-Orgelbrand/6000000013791998650> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Karolina Bernard (Orgelbrand)*, <https://www.geni.com/people/Karolina-Bernard/6000000007373155295> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Henryk Bernard (Bernhardt)*, <https://www.geni.com/people/Henryk-Bernard/6000000007373058519> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

⁶³ Np. Julia Paprocka (1817–1886), żona pisarza i pedagoga Adolfa Abrahama Chaima Paprockiego (1813–1852), była córką wspomnianych Antoniego i Fryderyki Eisen-

Z pewnością można jednak mówić o przedstawicielach warszawskiej elity intelektualnej i ekonomicznej. Kwerendę dotyczącą spisu i personalnych powiązań, także z synagogą przy Daniłowiczowskiej, należałoby jednak kontynuować⁶⁴.

Warto jeszcze wskazać dwa nazwiska znajdujące się na liście abonentek: Saulson i Toeplitz – rodzin związanych z tą synagogą, w tym Zofii Saulson z d. Toeplitz (1818–1900), szwagierki Rozalii Saulson⁶⁵. Najprawdopodobniej skoligacona była z nimi figurująca na liście Flora Toeplitz. Nie jest jasne, czy to Flora (ok. 1821 – ok. 1881), żona Stanisława Toeplitza, czy młodsza od niej, urodzona w 1835 r., Flora/Florentyna z d. Loewenstein, która była żoną Szymona Toeplitza. Wśród potencjalnych użytkowniczek modlitewnika nie znajdzie się jednak nazwiska Rozalii Saulson, choć mieszkała wówczas w Warszawie i mogła wiedzieć o planowanym przez Elsenberga wydaniu zbioru modlitw. Nie wiadomo, dlaczego nie dołączyła do grona prenumeratorek. Z pewnością jednak zaledwie sześć lat

baumów, a siostrą Reginy Lesman, matką Matyldy Okręt, żony księgarza i publicyisty Rudolfa Okręta (1829–1906). Por. *Julia Paprocka (Eisenbaum)*, <https://www.geni.com/people/Julia-Paprocka/6000000019136949165> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Adolf Abraham Chaim Paprocki*, <https://www.geni.com/people/Adolf-Paprocki/6000000019136802793> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Matylda Okręt (Paprocka)*, <https://www.geni.com/people/Matylda-Okr%C4%99t/6000000056518432971> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Rudolf Okręt*, <https://www.geni.com/people/Rudolf-Okr%C4%99t/6000000056517742287> [dostęp: 9 kwietnia 2021]. Ich syna – Władysława – jako neofitę wyznania ewangelicko-reformowanego wymienił Jeske-Choiński, *Neofici polscy...*, s. 267.

⁶⁴ Z pewnością w jej zarządzie był Samuel Konitz, a na liście abonentek „widnieją Adela i Rozalia Konitz, choć ich pokrewieństwa nie ustaliłam. Podobnie też J. Centnerschwer, może więc Felicja i Dorota Centnerschwer, a także Józefa Natanson? Z pewnością Natalia Natanson (1834–1891), córka Adama Epsteina, a żona Ludwika Natansona (1821–1896), lekarza, członka komitetu tej synagogi oraz inicjatora założenia biblioteki (w 1860 r., choć inicjatywy nie podjęto przez dwie dekady). Por. Zilbersztejn, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej...*, s. 50. Zob. *Natalia Natanson (Epstein)*, <https://www.geni.com/people/Natalia-Natanson/600000000905124507> [dostęp: 9 kwietnia 2021]; *Ludwik [Ludwig, Louis, Arie Leib] Natanson*, <https://www.geni.com/people/Ludwik-Natanson/600000000895285760> [dostęp: 9 kwietnia 2021]. O bibliotece zob. Żebrowski, *Geneza biblioteki...*, s. 14–15.

⁶⁵ Por. *Zofia Saulson (Toeplitz)*, <https://www.geni.com/people/Zofia-Saulson/6000000007314722726> [dostęp: 9 kwietnia 2021]. Zob. też: Krzysztof Teodor Toeplitz, *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*, Warszawa 2004, s. 47; Agata Rybińska, *Rozalia Saulsonowa – pomiędzy kulturą żydowską, niemiecką i polską*, „Kwartalnik Historii Żydów” 257 (2016), nr 1, s. 108. Należy zwrócić uwagę, że część zawartych w tym artykule ustaleń biograficznych dotyczących Rozalii Saulson i jej krewnych oraz powinowatych została poprawiona i uzupełniona w kolejnych publikacjach dotyczących pisarki – zob. zwłaszcza: taż, *Podążając za imieniem – Rozalia Saulson (1807–1896) – nowe ustalenia*, „Kwartalnik Historii Żydów” 272 (2019), nr 4, s. 837–864; taż, *Pochodzenie Rozalii Saulson (1807–1896) w świetle źródeł archiwalnych*, „Rocznik Jeleniogórski” 52 (2020), s. 119–127.

po wydaniu *Książki do modlitwy* Elsenberga opublikowała własny zbiór modlitw w języku polskim. Jej modlitewnik nie zawiera jednak spisu abonentek.

Techynoth. Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego Saulsonowej

Tytuł modlitewnika stanowi deklarację językowego wyboru i patriotycznej, propolskiej postawy autorki⁶⁶. Bez wątpienia Rozalię Saulson z d. Felix (1807–1896) można uznać za przedstawicielkę tych postępowych Żydów zafascynowanych kulturą polską, którzy byli gorącymi patriotami nie tylko w okresie zbratania polsko-żydowskiego⁶⁷. Notabene w tajnym raporcie generała-gubernatora kijowskiego Wasilczykowa tytuł *Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego* został określony jako „dość dziwny”⁶⁸. Za dziwnie brzmiący można raczej uznać pierwszy człon tytułu, *Techynoth*, będący odwołaniem do jidyszowych *tchines*, które przecież mogło być niejasne dla nieżydowskich czytelników. Dla adresatek – polskojęzycznych Żydówek – stanowił sygnał zakorzenienia modlitw w tradycji żydowskiej i w jidyszowych *tchines*. Zbiór wydany przez owdowiałą już wówczas Saulsonową⁶⁹ poprzedzony był *Wstępem*, w którym autorka dwukrotnie podkreśliła, jak ważne jest, by „odmawiać modlitwy w języku dobrze nam zrozumiiałym [...] aby modlić się, jak należy, modlitwy nasze powinny się odbywać w języku rodzinnym, czyli w tym, który najlepiej rozumiemy, w którym myślimy”⁷⁰.

Na kolejnych stronach modlitewnika swoje poparcie dla inicjatywy Saulsonowej wyraził kaznodzieja synagogi przy Daniłowiczowskiej, rabin

⁶⁶ O modlitewniku zob.: Rybińska, *Rozalia Saulsonowa...*, s. 110–114; też, *Kapłanki domowego ogniska. Ideal pobożnej Żydówki w świetle modlitewników XIX-wiecznych Żydówek: Fanny Neudy, Rozalii Saulsonowej i Fanny G...r*, [w:] *Kobieta w oczach kobiet. Kobiectwo (auto)narracje w perspektywie transkulturowej*, red. Joanna Frużyńska, Warszawa 2019, s. 318–329; też, *Wzorce kobiecych ról społecznych w świetle modlitw dla Żydówek (od początku XIX wieku do 1939 roku)*, [w:] *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Joanna Getka, Iwona Krycka-Michnowska, Warszawa 2020, s. 165–177.

⁶⁷ Zob. Zebrowski, *Geneza biblioteki...*, s. 19. Autor wprawdzie nie wspomina o Saulsonowej, ale o takich postawach świadczy życie i twórczość pisarki.

⁶⁸ *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, red. Artur Eisenbach, Dawid Fajnhauz, Adam Wein, Warszawa 1963, s. 44–45; dłuższy cytat w: Rybińska, *Rozalia Saulsonowa...*, s. 116.

⁶⁹ Grób Mikołaja Mordechaja Saulsona (1807–1858) znajduje się na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej (sektor 13a, rząd 5, nr 35). Zob. *Saulson Mikołaj Mordechaj*, Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce. Baza danych nagrobków cmentarzy żydowskich w Polsce, https://cemetery.jewish.org.pl/id_99869/info/back_1:0/_Miko%C5%82aj_Saulson.html [dostęp: 10 kwietnia 2021].

⁷⁰ Rozalia z Felixów M. S[aulsonowa], *Wstęp*, [w:] też, *Techynoth...*, s. 2–3.

Markus Jastrow⁷¹. Pisał, że modlitwy te są kontynuacją *tchines* i nawiązują do nich. Ponadto uznał dążenie autorki za chwalebne i zgodne z duchem czasu. Jednakże jego konstatację, że „nowsze czasy wywołały podobne książki prawie we wszystkich europejskich językach, duchem i obyczajem dawnych napisane”, uznaję za przesadzoną⁷². Te badania z pewnością należy kontynuować. Z moich dotychczasowych kwerend wynika bowiem, że w XIX w. nie wydano tego typu modlitewników dla Żydówek w następujących językach: rosyjskim (i ruskich), litewskim, czeskim, włoskim, francuskim. Następnie rabin wyraził życzenie, aby „książka ta wstęp znalazła w każdym Izraelskim domu, w którym nie zapomniano jeszcze o pielęgnowaniu ducha religijnego”⁷³. Nie wiadomo, w jakich domach używano tego modlitewnika, z jednym tylko wyjątkiem. Z pewnością Saulsonowa podarowała egzemplarz swojej mieszkającej w Krakowie siostrze Annie Kirszbaum (modlitewnik znajduje się obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie, sygn. 48.627). Przypuszczalnie inny egzemplarz autorka mogła sprezentować także swojej siostrzenicy Ludwice Szancerowej, a może również innym spokrewnionym, skoligaconym lub zaprzyjaźnionym kobietom. Niestety nic o tym nie wiadomo. Warto też uczynić aluzję do powyższego sformułowania Jastrowa: „nie zapomniano jeszcze o pielęgnowaniu ducha religijnego”. Można interpretować je również jako stwierdzenie, że jednak w warszawskich domach postępowych Żydów zapomina się o żydowskiej religijności i nie pielęgnuje jej. Ponieważ nie jest znana lista abonentek modlitewnika Saulsonowej, nie wiadomo, jak potoczyły się ich „religijne” losy. Z pewnością w religii ojców wytrwała sama autorka, jej siostra i siostrzenica. Na podstawie twórczości Rozalii Saulson można wnioskować o jej trosce o religijne i patriotyczne wychowywanie młodego pokolenia.

Podobnie jak Elsenberg ona również – choć o tym nie pisała – mogła wzorować się na modlitewnikach niemieckojęzycznych. Przez rok lub dwa mieszkała bowiem w niemieckim wówczas Kempen (Kępno w Wielkopolsce), podróżowała też na Śląsk, np. do Warmbrunn (Cieplice Śląskie-Zdrój), zapewne przez Wrocław (Breslau), w którym miała rodzinę. Mogła więc zetknąć się z licznymi modlitewnikami dla niemieckojęzycznych Żydówek wspomnianych autorów Mira i Neudy. Zebrane przez

⁷¹ Zob. Zilbersztejn, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej...*, s. 46; Michał Galas, *Rabin Markus Jastrow i jego wizja reformy judaizmu. Studium z dziejów judaizmu w XIX wieku*, Kraków 2007; Jagodzińska, *Pomiędzy...*

⁷² S[aulsonowa], *Techynoth...*, nlb. [s. V].

⁷³ Tamże, s. VI.

Saulsonową modlitwy pozwalają sądzić, że mogła wzorować się na *Stunden der Andacht* Neudy.

W swoim zbiorze autorka zawarła dziewięćdziesiąt pięć modlitw do odmawiania w synagodze, domu i na cmentarzu. Porównując ten zbiór z *Książką do modlitwy* Elsenberga, warto zwrócić uwagę np. na *Modlitwę rozwódki*, jakiej nie ma u niego, ale jest u Saulsonowej (notabene rozwódki). Uwzględniła również, sama słabego zdrowia, *Modlitwę osoby chorowitej*⁷⁴. W jej modlitewniku liczniejsze są tzw. modlitwy okolicznościowe (numery 38–85), mniej jest natomiast za zmarłych (tylko dziesięć, numery 86–95). Może więc Saulsonowa wyszła naprzeciw pragnieniom i oczekiwaniom warszawskich Żydówek, których potrzeb religijnych (i emocjonalnych) mógł nie zaspokajać modlitewnik pióra mężczyzny. Autorka zredagowała bowiem także różne inne modlitwy, np. *Modlitwę o pobłogosławienie pracy*, *Modlitwę osoby stanu służebnego*, *Modlitwę osoby w stanie niezamężnym będącej* czy *Modlitwę w czasie podróży*. I choć zarabiała na życie pisząc, w spektakularny sposób nie przekraczała jednak tradycyjnych barier ograniczających kobiety i zamykających ich obecność w przestrzeni domu, kuchni, synagogi czy cmentarza. Nawiązywanie do pracy – typowe dla jidyszowych *tchines* – a nawet wskazanie zawodu służącej, z pewnością nie było zaskakujące (tego typu modlitwy i odniesienia obecne są również w niemieckojęzycznych modlitewnikach, np. u Neudy). Inne przykłady powielania dawnych wzorów to *Modlitwa bezdzietnej niewiasty* oraz *Modlitwa niewiasty proszącej o syna*, a nie – co istotne – o córkę⁷⁵. W zbiorach *tchines* znajdowały się właśnie modlitwy o syna, a nie o córkę, gdyż to studiujący Torę syn był chlubą rodziców, on to odmawiał później *Kadisz* za zmarłych. Saulsonowa zredagowała więc dziękczynną *Modlitwę matki podczas obrządku nadania dziecięciu płci męskiej znamienia religijnego*, proszącej również o błogosławieństwo dla syna⁷⁶. Nie ma w niej dosłownego nawiązania do powyższych zadań pobożnych chłopców, choć jest mowa o wierze, znamieniu świętego przymierza, religii, radości rodziców, pożytku bliźnich i uświęceniu Bożego świętego Imienia.

Co do dziewczynek – Saulsonowa uwzględniła *Modlitwę matki w czasie obrządku nadania imienia dziecku płci żeńskiej*⁷⁷. Dziękuje w niej za miłość i godność macierzyńską, uszczęśliwienie córką, prosząc o jej „pobożne,

⁷⁴ Tamże, s. 159, 166.

⁷⁵ Tamże, s. 118.

⁷⁶ Tamże, s. 126–127.

⁷⁷ Tamże, s. 128.

przykładne, czyste życie”, zdrowie, cnoty życia i wiary⁷⁸. Katalog cnót zawarty w tej modlitwie wskazuje na „niewiastę bogobojną, łagodną, pokorną i dobroczynną, na córkę posłuszną i przywiązaną, dziewicę ujmującą skromnością, na zacną małżonkę”⁷⁹. Bez wątplenia stanowi on tradycyjny wzorzec przekazywany zarówno w jidyszowych *tchines*, jak i niemieckojęzycznych modlitewnikach. Warto też zauważyć, że inny tytuł – *Modlitwa matki podczas obrządku konfirmacji dzieci* – wskazuje na postępowy, reformowany charakter społeczności żydowskiej⁸⁰. Jej modlitewnik mógł więc być przygotowany z myślą o kobietach modlących się w synagodze przy Daniłowiczowskiej, na co wskazuje również wspomniana aprobata Jastrowa. Z XIX-wiecznymi przemianami oraz polskim patriotyzmem Saulsonowej wiąże się także *Modlitwa matki za synem w wojsku służącym*⁸¹, choć mowa w niej nie tylko o walce za ojczyznę, ale i za monarchę oraz o przywiązaniu do nich⁸². Tego typu modlitwy brakuje w zbiorze Elsenberga, chociaż w każdym z tych modlitewników są oczywiście odpowiednie modlitwy za kraj i monarchę.

W 1865 r. Saulsonowa opublikowała przekład modlitw z języka hebrajskiego na polski zatytułowany *Ośmnaście kantyków*⁸³. Nie był to modlitewnik *sensu stricto*, ale poetyckie przekłady modlitw na dni powszednie i święta. Nie wskazano w nich kobiet jako adresatek, formy gramatyczne są męskosobowe i można wnioskować, że kantyki te mogły być przeznaczone dla mężczyzn, a może i dla nieżydowskich odbiorców. Zapewne nie służyły one Saulsonowej tylko i wyłącznie do modlitwy. Prawdopodobnie uzyskała za nie jakąś sumę pieniędzy, choć wiadomo, że nie osiągnęła znacznych korzyści finansowych z opublikowania modlitewnika dla kobiet⁸⁴. *Techynoth* oraz kantyki były jedynymi modlitwami wydanymi przez nią w formie książki i broszury.

⁷⁸ Tamże, s. 129.

⁷⁹ Tamże.

⁸⁰ U Elsenberga była tylko modlitwa *w sobotę, kiedy się odprawia uroczystość religijną pełnoletniości syna, kończącego lat 13*. Zob. Elsenberg, *Książka do modlitwy...*, s. 116.

⁸¹ S[aulsonowa], *Techynoth...*, s. 137–139.

⁸² Tamże, s. 128.

⁸³ Rozalia z Felixów Saulsonowa, *Ośmnaście kantyków. Z rytuałowych modlitw Izraelitów*, Kraków 1865. Omówienie tego dzieła w: Rybińska, *Rozalia Saulsonowa...*, s. 109–110.

⁸⁴ Świadczy o tym informacja prasowa pióra Daniela Neufelda, który pisał o złej sytuacji finansowej pisarki, kiedy zaledwie zwróciły się jej koszty wydania modlitewnika, zob. [Daniel Neufeld], *Bibliografia*, „Jutrzenka” 3 (1863), nr 1, s. 8. O Neufeldzie pisał również Żebrowski, zob. Żebrowski, *Geneza biblioteki...*, s. 17–18.

Podsumowanie

Na zakończenie należy raz jeszcze podkreślić, że tylko Elsenberg i Saulsonowa opublikowali modlitewniki w języku polskim przeznaczone dla żydowskich kobiet i dziewcząt oraz do nich adresowane. Nasuwa się więc pytanie, jakie mogły być tego przyczyny. Bez wątplenia były one oznaką propolskiej postawy autorów, ich dążeń do akulturacji językowej i sprzyjania ideom postępowym. Doskonale wpisały się w program ideowy warszawskich postępowców, zwłaszcza połowy wieku XIX, i wykorzystane przez nich narzędzia akulturacji, czyli publikacje w języku polskim⁸⁵.

W przypadku *Książki do modlitwy* Jakuba Elsenberga i *Techynoth* Rozalii Saulson warto ponownie wskazać na badania Agnieszki Jagodzińskiej. Badaczka nie tylko przedstawiła kontekst akulturacji Żydów warszawskich, ale także – biorąc pod uwagę istotne tu teksty źródłowe – przeprowadziła analizę porównawczą ich języka⁸⁶. Być może skomasowanie negatywnych wypowiedzi odnoszących się do kobiet wpłynęło na niechęć do modlitewnika Elsenberga. Saulsonowa, zapewne lepiej znająca problemy kobiece, mogła sformułować modlitwy bardziej zaspokajające ich potrzeby. Należy też podkreślić, że obydwa zbiory były stosunkowo zachowawcze, w znacznej mierze powielały tradycyjne wzorce kobiece. Może z tego powodu nie cieszyły się zainteresowaniem, miały tylko po jednym wydaniu, na pewno więc nie stały się bestsellerami. Można również przypuszczać, że w synagodze przy Daniłowiczowskiej, a później przy Tłomackiem, kobiety nadal korzystały z machzorów i sidurów hebrajskojęzycznych (lub dwujęzycznych), akceptując ich inkluzywny język – i za swoje uznając modlitwy i modlitewniki „dla Izraelitów” (a więc i „dla Izraelitek”). Wyżej wymieniony Saulsonowej przekład modlitw z języka hebrajskiego jest nie tylko potwierdzeniem językowych kompetencji tłumaczki, ale pozwala sądzić, że i ona używała w synagodze modlitewnika dla mężczyzn. Warto podkreślić, iż autorka nie pochodziła z rodziny rabinackiej, lecz była córką lekarza. Podobne kompetencje mogły mieć kształcone prywatnie Żydówki nie tylko warszawskie.

Uwzględniając inne, pozatekstowe uwarunkowania, należy zwrócić uwagę na następujące fakty: po powstaniu styczniowym zmieniła się sytuacja polityczna – nasiliła się rusyfikacja, a represje carskie dotknęły wielu warszawiaków, w tym prawdopodobnie i Saulsonową. O niej wiadomo, że

⁸⁵ Jagodzińska, *Pomiędzy...*, s. 12, 160–165, 168–178.

⁸⁶ Tamże, s. 172–178.

kilka (lub kilkanaście) lat po wydaniu modlitw opuściła Warszawę. Elsenberg pozostał i nadal związany był z postępowym środowiskiem (publikował jednak również po rosyjsku). Z pewnością obydwójce pozostali przy religii ojców, nie można tego jednak powiedzieć o niektórych potomkach abonentek modlitewnika Elsenberga. Być może wspomniane powyżej zarzuty o „niekoszerność” niektórych osób i domów ze środowiska postępowego czy konwersje na chrześcijaństwo, zwłaszcza młodszego pokolenia, przyczyniły się do antyreklamy modlitewników. Ponadto, ze względu na zachodzące wraz z upływem czasu zmiany społeczne oraz pokoleniowe, także na stanowiskach rabinów i kaznodziejów, nie powracano do dawno wydanych modlitw dla kobiet (w roku 1855 i 1861). Ukazały się nowe, dwujęzyczne modlitewniki, np. Daniela Neufelda czy Fabijana Straucha⁸⁷. Do obiegu i synagogalnych praktyk zapewne wprowadzano nowe teksty. Zestawienie tytułów w bibliografii wskazuje, że były one przeznaczone dla wszystkich członków gminy.

Początek XX w., a zwłaszcza dwudziestolecie międzywojenne, można uznać za czas, kiedy choć jeszcze bardziej dbano o naukę języka hebrajskiego, wciąż popularny był jidysz zarówno jako język komunikacji codziennej, jak i modlitw, *tchines*, a także *Cene u-rene* (zwanej Biblią kobiet). Należy też podkreślić, że jednocześnie – przez cały wiek XIX i w pierwszej połowie wieku XX – nadal się rozwijał nurt publikowania w języku polskim literatury religijnej dla dzieci i młodzieży. Istotne jest również, że część późniejszych modlitewników wydawano w Galicji: w Krakowie i we Lwowie⁸⁸. Nie było jednak wśród nich zbioru adresowanego do żydowskich kobiet i dziewcząt.

Na podstawie dotychczasowych badań nie można zatem podać jednej i jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, dlaczego – mimo postępującej akulturacji językowej Żydów postępowych – ukazały się tylko dwa polskojęzyczne wydania modlitw przeznaczonych dla Żydówek. Na pewno wpłynęły na to: silna pozycja hebrajskiego jako języka liturgii, popularność jidyszowych *tchines* jako modlitw kobiet, sytuacja polityczna po powstaniu styczniowym (represje, rusyfikacja), nieortodoksyjne życie, a nawet konwersje w warszawskim środowisku Żydów postępowych. U schyłku XIX i w pierwszych dekadach XX w. rozwijał się ruch syjonistyczny, powstawały nowe, w tym areligijne ugrupowania polityczne, tożsamości żydowskiej

⁸⁷ Daniel Neufeld, *Syfy jeszenim czyli Modły starożytne Izraelitów na cały rok. Tekst hebrajski z nowym przekładem polskim, z komentarzem Moreh Derech*, Warszawa 1865; Fabijan Strauch, *Machzor czyli modlitwy Izraelitów na wszystkie święta*, cz. 1–3, Warszawa 1883–1884.

⁸⁸ O modlitewnikach używanych w Galicji zob. Alicja Maślak-Maciejewska, *Modlili się w Templu. Krakowscy Żydzi postępowi w XIX wieku. Studium społeczno-religijne*, Kraków 2018.

nie definiowano już tylko i wyłącznie na podstawie religii – zapewne więc i te uwarunkowania warto wziąć pod uwagę, analizując praktyki religijne i typy publikowanych modlitewników (zob. bibliografię).

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, Prace magisterskie napisane przed 1939 r.

Zilbersztejn Sara, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej w Warszawie. Przyczynek do historii kultury Żydów polskich XIX stulecia*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Majera Bałabana, Warszawa [b.r.], sygn. 117/57.

2. Źródła opublikowane

Modlitewniki polskojęzyczne

Cylkow Izaak, *Machzor czyli modlitwy Izraelitów na wszystkie święta*, część 1: *Rosz haszana (Nowy Rok)*, Warszawa 1910; reprint: Kraków–Budapeszt 2013.

Cylkow Izaak, *Machzor czyli modlitwy Izraelitów na wszystkie święta*, część 2: *Jom Kippur (Dzień Odpuszczenia)*, Warszawa 1929.

Elsenberg J[akub], *Książka do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego na wzór niektórych w podobnym rodzaju książek niemieckich*, Warszawa 1855.

Elsenberg J[akub], *Modlitwy dla dzieci wyznania mojżeszowego*, Warszawa 1848; wyd. 2, Warszawa 1877.

Elsenberg J[akub], *Modlitwy dla dzieci wyznania mojżeszowego (dla dziewczynek)*, wyd. 2, Warszawa 1877.

H.[Hoge] E[zechiel], *Modlitwy Izraelitów. Od najdawniejszych czasów aż dotąd przez nich używane, których największa część ułożona jest przez biegłego w Zakonie Pisarza Proroka Ezdrasza, i jego tak nazwany wielki Senat istniejący około roku 340 przed Erą Chrześcijańską*, Warszawa 1822.

Liebkind Henryk, *Tefilat Israel. Modlitwy dla Izraelitów na dni zwyczajne i uroczyste*, Warszawa 1846.

Neufeld Daniel, *Syfse jeszenim czyli Modły starożytne Izraelitów na cały rok. Tekst hebrajski z nowym przekładem polskim, z komentarzem Moreh Derech*, Warszawa 1865.

Nusbaum Henryk, *Modlitwa odchodzących*, Warszawa 1919 [nie jest to modlitewnik, lecz broszurowe wydanie dwóch modlitw].

Saulsonowa Rozalia z Felixów, *Ośmnastcie kantyków. Z rytuałowych modlitw Izraelitów*, Kraków 1865.

S[aulsonowa] Rozalia z Felixów, *Techynoth. Modlitwy dla Polek wyznania mojżeszowego*, Warszawa 1861.

S[pitzer] S[alomon], *Beit tefila. Modły Izraelitów na dni powszednie, uroczystości pamiątkowe i święta uroczyste*, Kraków [b.r.].

- Spitzer Salomon, *Szaarej szamaim. Modły Izraelitów, na dni powszednie, uroczystości pamiątkowe i święta uroczyste*, Kraków [b.r.].
- Spitzer S[alomon], *Szaarej szamaim. Modły Izraelitów, na dni powszednie, uroczystości pamiątkowe i święta uroczyste*, Kraków 1908.
- Strauch Fabijan, *Machzor, czyli modlitwy Izraelitów na wszystkie święta*, cz. 1–3, Warszawa 1883–1884.
- Szenhak S[amuel], *Sidur tefila. Modlitewnik (Sydur)*, Warszawa 1912.
- Taubes Z. S., *Tefilot Israel. Modlitwy Izraela dla szkół ludowych i wydziałowych*, Lwów 1906.
- Tugendhold Jakób, *Modły, krótkie rozpamiętywania religijno-moralne dla młodzieży wyznawania mojżeszowego*, Warszawa 1837.
- Weber Maurycy, *Modlitewnik polski. Początkiem mądrości jest bojaźń Boża*, Kraków 1880.
- Wolf Michał, *Sidur tefilot Israel. Sidur Tefillot Israel. Modlitewnik Izraelitów*, Lwów 1862.

Tchines (wybrane przykłady)

- Maane laszon. Hu seder techinot al beit olamin*, Nju Jork 1904.
- Seder techinot u-wakaszot enthaltend ferszidene dajcze tfilot u-wakaszot fir alle tage des jares und bezondere gelegenchajten. Ajn gebetbuch fir fromme jidysze wajber, Thechinah*, Budapest 1880.
- Seder techinot u-wakaszot enthaltend ferszidene dajcze tfilot u-wakaszot fir alle tage des jares und bezondere gelegenchajten. Ajn gebetbuch fir fromme jidysze wajber, Thechinah*, Wien 1869; wyd. 2, Wien 1890.
- Sz's techina biszwil naszim cidkaniot*, Warsze [b.r., 1920?].
- Tchina be-szisa chalakot. Techina. Molitwy dla żeńszczyń w 6. czastiej*, Warsze [5]637 / Warszawa 1876.

Modlitewniki niemieckojęzyczne (cytowane)

- Miro H[einrich], *Beit Jaakow. Allgemeines Gebetbuch für gebildete Bekenner der mosaïschen Religion: Zum Gebrauch bei der öffentlichen und häuslichen Andacht*, wyd. 4, Breslau 1837.
- Miro H[einrich], *Beit Jaakow. Allgemeines Gebetbuch für gebildete Frauen mosaïscher Religion: Zum Gebrauch bei der öffentlichen und häuslichen Andacht*, wyd. 3, Breslau 1835.
- Miro H[einrich], *Beit Jaakow. Allgemeines Gebetbuch für Israeliten [sic!]: Zum Gebrauch bei der öffentlichen und häuslichen Andacht*, wyd. 4, Frankfurt am Main 1851.
- Miro Jehoschua Heschel, *Techinoth: Ein Gebetbuch für gebildete Frauenzimmer*, Hannover 5597 [1836/37]; Hannover 1842; Rödelheim 1843, 1879.
- Miro's Techinna für Israels Frauen*, wyd. 6, red. Ludwig A. Rosenthal, Rogasen [1887].
- Neuda Fanny, geb. Schmiedl, *Stunden der Andacht: Ein Gebet- und Erbauungsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen, zur öffentlichen und häuslichen Andacht, so wie für alle Verhältnisse des weiblichen Lebens*, Prag 1855.

Neuda Fanny, geb. Schmiedl, *Sztunden der Andacht: Ajn gebet- und erbaungsbuch fir izraeles frojen un. Jungfrojen, cur effentlichen und hajzlichen andacht, zo wi fir alle ferheltnisse des wajblichen lebens*, Prag 1864.

3. Opracowania

- Baumgarten Jean, *Introduction to Old Yiddish Literature*, red. i tłum. Jerold C. Frakes, New York 2005.
- Borzymińska Zofia, *Elzenberg (Elsenberg) Jakub*, [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje. Kultura. Religia. Ludzie*, red. Zofia Borzymińska, Rafał Żebrowski, Warszawa 2003, t. 1.
- Borzymińska Zofia, *Szkolnictwo żydowskie w Warszawie 1831–1870*, Warszawa 1994.
- Galas Michał, *Rabin Markus Jastrow i jego wizja reformy judaizmu. Studium z dziejów judaizmu w XIX wieku*, Kraków 2007.
- Jagodzińska Agnieszka, *Pomiędzy. Akulturacja Żydów Warszawy w drugiej połowie XIX wieku*, Wrocław 2008.
- Jagodzińska Agnieszka, *Warszawska Szkoła Rabinów w świetle źródeł misyjnych*, „Kwartalnik Historii Żydów” 249 (2014), nr 1.
- Jeske-Choiński Teodor, *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1905.
- Kay Devra, *Seyder Tkhines: The Forgotten Book of Common Prayer for Jewish Women*, Philadelphia 2004.
- Kratz-Ritter Bettina, *Für “fromme Zionstöchter” und “gebildete Frauenzimmer”: Andachtsliteratur für deutsch-jüdische Frauen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Hildesheim 1995.
- Kroszczor Henryk, *Wielka Synagoga na Tłumackiem*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 95 (1975), nr 3.
- Lisek Joanna, *Kol isze. Głos kobiet w poezji jidysz (od XVI w. do 1939 r.)*, Sejny 2018.
- Maślak-Maciejewska Alicja, *Modlili się w Templu. Krakowscy Żydzi postępowi w XIX wieku. Studium społeczno-religijne*, Kraków 2018.
- [Neufeld Daniel], *Bibliografia*, „Jutrzenka” 3 (1863), nr 1.
- Petuchowski Jakob J., *Prayerbook Reform in Europe: The Liturgy of European Liberal and Reform Judaism*, New York 1968.
- Rybińska Agata, *Jakuba Elsenberga obraz Boga, ludzi i świata – interpretacja „Książki do modlitwy dla pożytku niewiast wyznania mojżeszowego”*, [w:] *Literackie obrazy świata. 1: Sfery kreacji*, red. Arkadiusz Luboń, Joanna Gościńska, Monika Karpińska, Rzeszów 2016.
- Rybińska Agata, *Kapłanki domowego ogniska. Ideał pobożnej Żydówki w świetle modlitewników XIX-wiecznych Żydówek: Fanny Neudy, Rozalii Saulsonowej i Fanny G...r.*, [w:] *Kobieta w oczach kobiet. Kobiectwo (auto)narracje w perspektywie transkulturowej*, red. Joanna Frużyńska, Warszawa 2019.
- Rybińska Agata, *Pochodzenie Rozalii Saulson (1807–1896) w świetle źródeł archiwalnych*, „Rocznik Jeleniogórski” 52 (2020).
- Rybińska Agata, *Podążając za imieniem – Rozalia Saulson (1807–1896) – nowe ustalenia*, „Kwartalnik Historii Żydów” 272 (2019), nr 4.

- Rybińska Agata, *Rozalia Saulsonowa – pomiędzy kulturą żydowską, niemiecką i polską*, „Kwartalnik Historii Żydów” 257 (2016), nr 1.
- Rybińska Agata, *Wyzwania akulturacji. Na przykładzie Stunden der Andacht Fanny Neudy*, „Annales UMCS” 33 (2015), nr 1.
- Rybińska Agata, *Wzorce kobiecych ról społecznych w świetle modlitw dla Żydówek (od początku XIX wieku do 1939 roku)*, [w:] *Kobiety w Europie Środkowo-Wschodniej w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Joanna Getka, Iwona Krycka-Michnowska, Warszawa 2020.
- Toeplitz Krzysztof Teodor, *Rodzina Toeplitzów. Książka mojego ojca*, Warszawa 2004.
- Weissler Chava, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998.
- Zilbersztejn Sara, *Postępowa synagoga na Daniłowiczowskiej w Warszawie (przyczynek do historii kultury Żydów polskich XIX stulecia)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (1970), nr 74.
- Zinberg Israel, *A History of Jewish Literature*, vol. 7: *Old Yiddish Literature from Its Origins to the Haskalah Period*, tłum. i red. Bernard Martin, Cincinnati–New York 1975.
- Żebrowski Rafał, *Geneza biblioteki Wielkiej Synagogi na Tłomackiem*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 189 (1999), nr 1.
- Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, red. Artur Eisenbach, Dawid Fajnhauz, Adam Wein, Warszawa 1963.

4. Publikacje internetowe

- Adam Epstein*, <https://www.geni.com/people/Adam-Epstein/6000000022326987342> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Adolf Abraham Chaim Paprocki*, <https://www.geni.com/people/Adolf-Paprocki/6000000019136802793> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Aleksander Stanisław Lesman*, <https://www.geni.com/people/Aleksander-Lesman/6000000019137483913> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Amelia Epstein*, <https://www.geni.com/people/Amelia-Epstein/6000000026103115324> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Anna Orgelbrand (Starkman)*, <https://www.geni.com/people/Anna-Orgelbrand/6000000013791998650> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Antoni Eisenbaum*, <https://www.geni.com/people/Antoni-Eisenbaum/6000000019136953180> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Elsenberg Jakób*, Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce. Baza danych nagrobków cmentarzy żydowskich w Polsce, https://cemetery.jewish.org.pl/id_7425/info/_Jak%C3%B3b_Elsenberg.html [dostęp: 6 kwietnia 2021].
- Elżbieta Glücksberg (Orgelbrand)*, <https://www.geni.com/people/EI%C5%BCbieta-GI%C3%BCcksberg/6000000014451469577> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Ewa Nussbaum (Tenenbaum)*, <https://www.geni.com/people/Ewa-Nussbaum/6000000019845300647> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Ewa Sura Kramsztyk (Fruehling)*, <https://www.geni.com/people/Ewa-Kramsztyk/6000000015402337839> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

- Fryderyka Eisenbaum (Goldstein)*, <https://www.geni.com/people/Fryderyka-Eisenbaum/6000000040498727236> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Henryk Bernard (Bernhardt)*, <https://www.geni.com/people/Henryk-Bernard/6000000007373058519> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Hilary Nussbaum*, <https://www.geni.com/people/Hilary-Nussbaum/600000105336693853> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Izaak Kramsztyk*, <https://www.geni.com/people/Izaak-Kramsztyk/600000089131488392> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Józef Lesman*, <https://www.geni.com/people/J%C3%B3zef-Lesman/600000019136797433> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Julia Paprocka (Eisenbaum)*, <https://www.geni.com/people/Julia-Paprocka/600000019136949165> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Karolina Bernard (Orgelbrand)*, <https://www.geni.com/people/Karolina-Bernard/6000000007373155295> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Kramsztykowa Emilia, *Z pamięci, dla pamięci*, red. Krzysztof Prochaska, Hanna Bartoszewicz, „Podkowiński Magazyn Kulturalny” (2003), nr 39, <https://www.podkowińskimagazyn.pl/nr39/emilia.htm> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Ludwik [Ludwig, Louis, Arie Leib] Natanson*, <https://www.geni.com/people/Ludwik-Natanson/6000000000895285760> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Matylda Okręt (Paprocka)*, <https://www.geni.com/people/Matylda-Okr%C4%99t/6000000056518432971> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Michał Glücksberg*, <https://www.geni.com/people/Micha%C5%82-Gl%C3%BCksberg/6000000014451727305> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Natalia Natanson (Epstein)*, <https://www.geni.com/people/Natalia-Natanson/6000000000905124507> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Regina Lesman (Eisenbaum)*, <https://www.geni.com/people/Regina-Lesman/600000019137020323> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Rudolf Okręt*, <https://www.geni.com/people/Rudolf-Okr%C4%99t/6000000056517742287> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Samuel Orgelbrand*, <https://www.geni.com/people/Samuel-Orgelbrand/6000000013792131130> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Saulson Mikołaj Mordechai*, Fundacja Dokumentacji Cmentarzy Żydowskich w Polsce. Baza danych nagrobków cmentarzy żydowskich w Polsce, https://cemetery.jewish.org.pl/id_99869/info/back_1:0/_Miko%C5%82aj_Saulson.html [dostęp: 10 kwietnia 2021].
- Stanisław Hertz*, <https://www.geni.com/people/Stanislaw-Hertz/6000000138774997846> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Stefania Hertz (Epstein)*, <https://www.geni.com/people/Stefania-Hertz/600000026102249630> [dostęp: 9 kwietnia 2021].
- Zofia Saulson (Toeplitz)*, <https://www.geni.com/people/Zofia-Saulson/600000007314722726> [dostęp: 9 kwietnia 2021].

Agata Rybińska

Pracownia Kultury i Historii Żydów, UMCS w Lublinie
agata.rybinska@mail.umcs.pl